МУСА АКЪЕГЕТЗАДӘ ҺӘМ ЙОСЫФ АКЧУРА ХЕЗМӘТЛӘРЕНЕҢ ТӨРЕКЧӘ ЯҢА БАСМАЛАРЫ

1. Musa Akyiğitzade. İlm-i Servet Veyahud İlm-i İktisat. Haz. G. Coşkun Albayrak, H. Genç, S. Çağrı Kocakaplan. İstanbul, Dergah yayın. 2016.
2. Yusuf Akçura. Sürgünden İstanbul'a. Darülhilafet Mektupları. Haz. İ. Türkoğlu. İstanbul, Ötüken, 2016.
3.Yusuf Akçura. Suriye ve Filistin Mektupları. Haz. İ. Türkoğlu. İstanbul, Ötüken, 2016.

Төркия тарихында әһәмиятле эз калдырган Казан татар халкының күренекле вәкилләре хакында төрек телендә чыккан яңа язмаларны даими рәвештә күзәтеп барырга тырышам. Шул уңайдан татар җәмәгатьчелегенә узган 2016 елда төрекчә басылган өч кыйммәтле хезмәт турында хәбәр итүне кирәк санадым, чөнки болар – Төркиядә яшәп, шунда вафат булган ике зур шәхесебез Муса Акъегетзадә (1865–1923) һәм Йосыф Акчураның (1876–1935) бүгенге хәрефләр белән татарча яки русча басылып чыкмаган әсәрләре.

Беренче китапта Муса Акъегетзадәнең икътисад гыйлеме буенча язылган ике фәнни хезмәте урын алган. Үзе «милли роман яки хикәя» дип атаган «Хисаметдин менла» (1887) әсәре белән татар әдәбияты тарихында повесть жанрының беренче үрнәген язып калдырган әдип Муса Акъегетзадәне, ни гаҗәп, Төркиядә госманлы икътисад белеменә нигез салган хезмәтләр авторы буларак беләләр. Тумышы белән Пенза өязе Чембар (Белинск) шәһәреннән булган Муса әфәнде, рус гимназиясен тәмамлаганнан соң, Казан университетына кереп карый, ләкин, гайре-рус халыкларга ул вакытта югары уку йортларына юл ябык булганлыктан, уңышка ирешә алмый. Белем алу теләге белән ул 1888 елда Төркиягә китә һәм Истанбулда дәүләт хезмәткәрләрен әзерли торган Мөлкия югары мәктәбендә укый. 1891 елда бик яхшы билгеләренә генә укуын тәмамлагач, укытучылык хезмәтенә керешә, Хәрбия мәктәбендә чит тел (рус теле) укытучысы буларак хезмәт юлын башлап җибәрә. 1892 елдан аңа тагын бер өстәмә эш – Истанбулдагы Галата таможнясына килгән китапларны инспекцияләү вазифасы йөкләнә. 1896 елда ул «*Икьтисад яхуд гыйльме сәрвәт: азадеги тиҗарәт вә ысуле химая»* (*Икьтисад яки капитал гыйлеме: ирекле сәүдә һәм химая ысулы*)[1], 1897 елда *«Аурупа мәдәниятенең әсасына бер назар» (Аурупа мәдәнияте нигезләренә бер караш)*[2], 1899 елда «*Гыйльме сәрвәт вә яхуд гыйльме икьтисад: кавагыйде мөһиммә-и икътисадийәйи хави» (Капитал гыйлеме яки икьтисад гыйлеме: икьтисадның мөһим эчке кагыйдәләре*) исемле хезмәтләрен бастыра. Соңгы китабы өчен дүртенче дәрәҗәдәге солтан нишанына (медаленә) лаек була.

Муса әфәнденең икътисад фәне белән бәйле госманлыча язылган бу хезмәтләре бүгенге көнгә кадәр төрек теленә күчерелми торган иде, менә, ниһаять, Гөкчән Чошкун Албайрак, Хәмди Гәнч, Саим Чагры Кожакаплан тарафыннан әзерләнеп, «Дәргяһ» нәшриятында «Госманлының заманча икътисады әзеннән» исемле сериянең икенче китабы буларак басылып чыкты. Дулкынланып кулыма алган китапны ачу белән бераз уфтанып куйдым, чөнки М. Акъегетзадәнең хезмәте госманлы теленнән хәзерге төрек теленә тулы дәрәҗәдә тәрҗемә ителмәгән, а бары тик гарәп графикасыннан латин әлифбасына күчерелгән генә булып чыкты. Китап башында бирелгән матур гына кереш сүз һәм аңлатма язуы бер кадәр күңелне күтәрсә дә, сүз дә юк, гади төрек укучысына бу китапны үзләштерү бер дә ансат булмаячак, чөнки гарәп-фарсыдан кергән сүзләр һәм грамматик формалар, бүгенге халыкара икътисади терминнардан ерак торган «иске» атамалар – барысы да текстны җайлы гына укып аңларга мөмкинлек бирми. Кызганыч, бүгенге төрек фәнендә госманлыча текстларны шушылай сүзлекчәсез, тәрҗемәсез латин хәрефләре белән нәшер итү – киң таралган күренеш.

Китапның баш өлешендә Муса Акъегетзадәнең архивта саклана торган «сиҗил вәракасы»[3] бирелгән. Архивта саклаучы бу әһәмиятле документ та госманлы теленнән транскрипция булып, анда Муса әфәнденең Төркиядә нинди рәсми урыннарда эшләве һәм күпме хезмәт хакы алуы турында хәбәрләр бар. Мәсәлән, аның Истанбулда гына түгел, Госманлы империясенең Ван, Айдын, Хомус кебек төрле шәһәр һәм өлкәләрендә дәүләт чиновнигы каймакам (район/поселок башлыгы) булып эшләве минем өчен бер яңалык булды. 1908 елның августыннан башлап, Муса әфәнде «Мәтин» исемле көндәлек сәяси һәм гыйльми газета чыгара башлый, тик ул 1910 елда, «Иттихад вә тәраккый» партиясе белән фикер аерымлыклары булу сәбәпле, ябыла. Китапта ул газетаның бер саныннан һәм госманлыча басылган әлеге хезмәтләрнең тышлык битләре дә бирелгән.

«Гыйльме сәрвәт вә яхуд гыйльме икътисад» китабы шул заманда Госманлы империясендә икътисад буенча чыккан башка хезмәтләрдән берникадәр аерылып тора. Әйтик, бу китапта Муса әфәнде дөнья икътисад белемендә билгеле булган төрле агымнарны, методларны анализлый, икътисад фәненең теоретик нигезләрен барлый, кыйммәтле чыганакларын күрсәтә, китапка кушымта өлешендә шул дәвердәге акча берәмлекләренең төрек корышына (куруш) карата курсын бирә. Муса әфәнде Көнчыгыш һәм Көнбатышның атаклы икътисадчыларының идеяләрен пассив рәвештә генә үзләштермәгән, ә бәлки аларны госманлы җирлегенә яраклаштыру максатында үз хезмәтендә кулланган. Кереш сүз авторлары билгертүенчә, Госманлы Төркиясендә Манчестер икътисад доктринасын практикага кертүнең

илдәге икътисади вазгыятькә зарар бирүен иң беренчеләрдән булып нәкъ менә Муса Акъегетзадә искәрткән. Мөлкия мәктәбендә бирелгән белемнәрнең Көнбатыш гыйлеменә карата тәнкыйди караш формалаштырырлык дәрәҗәдә киң булмавын искә алып, төрек галимнәре Муса әфәнденең икьтисад өлкәсендәге фикерләренең тирәнлеген һәм күпкырлылыгын аның русча чыганаклардан иркен файдалануы белән бәйләп аңлаталар. Төрек икътисадчылары исә ул вакытта бу мөмкинлектән мәхрүм иделәр.

Цивилизацияләрнең үсешенә сәнгатьме, фәнме ныграк тәэсир итә, дигән сорауга Муса Акъегетзадә «фән» дип җавап бирә һәм үз фикерен Имам Газали, Бэкон, Ибне Батута әсәрләренә таянып дәлилли. Икътисад буенча язган ике хезмәтендә дә Муса әфәнде милли керемне арттыру өчен кайсы юл яхшырак: икътисади тормышны үз агымына куяргамы, әллә аңа ярдәм (химая) итәргәме, дигән проблемага туктала. Ике юлның да үзенчәлекләрен җентекле итеп анализлаганнан соң, Госманлы империясендә аеруча популярлык казанган ирекле сәүдә идеясен тәнкыйди күзлектән кичерә һәм ирекле базар шартларында икьтисадны үстерү процессында аерым секторларга химаячелек итүнең әһәмиятенә басым ясый.

Авыл хуҗалыгы һәм сәнәгатьнең икътисади тормыштагы роленә махсус бүлек багышлаган галим бу ике өлкәнең тигез дәрәҗәдә үсүе мөһим икәнен әйтә, житештерелгән товарларның импорты һәм экспорты турында үз фикерләрен китерә, авыл хуҗалыгына, аеруча игенчелеккә генә таянган икьтисадның кимчелекле булуын дәлилли һәм мондый берьяклылыктан котылу юлларын күрсәтә.

Бүгенге көн төрек икьтисадчылары югары бәяләгән Муса Акъегетзадәнең бу китаплары мөселман икътисады белән кызыксынучылар өчен әһәмиятле чыганак булып хезмәт итәр дип өметләнергә кирәк.

Шулай ук узган ел Йосыф Акчураның мәкалә-очерклар циклыннан ике китабы басылып чыкты. Профессор Исмаил Төрекоглу Й. Акчураның 1908–1913 елларда татар вакытлы матбугатында чыккан язмаларын туплап, төрек теленә тәрҗемә итте. Исмаил бәй кыска гына язган кереш сүзендә Акчураның Төркиядә житәрлек дәрәҗәдә өйрәнелмәвен искәртә. Бу фикерне яңа гына чыккан башка бер фәнни мәкалә дә исбатлый: Ниязи Бәркәс исемле күренекле галим Акчураны «Онытылган кеше» дип атый һәм бу «онытылу»ның сәбәпләрен Төркия Җөмһүриятендәге тарихи, сәяси вакыйгалар, туранчылык, милләтчелек, госманчылык кебек идеологик агымнар белән бәйләп аңлата[4].

Беренче китапка Акчураның Дар әл-хәлифәттән, ягъни барлык мөселманнарның хәлифе – төрек солтаны яшәгән өлкәдән, Госманлы империясеннән торып язган һәм «Тәрҗеман», «Вакыт» газеталарында, «Шура» журналында 1908–1912 елларда басылган очерклары кергән. Язмаларның кайберләре «Сафәс» псевдонимы белән, кайберләре

үз исеме белән, кайберләре исә «ЙА» инициалы белән чыккан. Аларда, нигездә, Россия, Төркия, Англия, Македония, Германия, Испания һәм Европаның башка өлкәләрендәге сәяси халәт анализлана, төрек, рус һәм татар халыкларының тормыш-көнкүреше турында авторның күзәтүләре бирелә. Күп кенә мәкаләләрнең (бигрәк тә «Истанбул мәктүпләре» исеме астында чыкканнарының) «Вакыт» газетасы баш мөхәррире Фатих Кәрими кушуы яки соравы буенча язылганлыгы күренә. 1909 елның язында мәйданга килгән һәм төрек тарихында «31 март вакыйгасы» дип йөртелә торган гаскәри-дини фетнә вакытында Йосыф Акчура Истанбулда була һәм андагы хәлләрне үз күзләре белән күрә, төрле халык вәкилләренең бу вакыйгаларга мөнәсәбәтен һәм үз кичерешләрен бер циклда тасвир итә.

1911–1912 елларда төрек-итальян сугышы хакында да Йосыф Акчурадан татар укучыларына үз заманы өчен кызыклы гына фикерләр җиткерелә. Истанбул урамнарында йөргән вакытта «эх, шушында бер татар рестораны булса, үзебезчә бер утырып ашар идек» дип хыялланган Йосыф әфәнде, төрек башкаласын яһүди һәм гайремөслим Европа сәүдәгәрләренең басып китүенә уфтана, шул уңайдан сәүдә эшендә җитез һәм актив Касыйм татарларын Истанбулга килеп эшмәкәрлек итәргә, мөселман ризыклары пешерә торган ашханәләр ачарга чакыра.

1913 елда исә Йосыф Акчура Сүриягә һәм Филистингә сәяхәт итә, хәтта шул арада Хиҗазга барып, хаҗ да кылып кайта. Бу сәяхәттә күргәннәрен дә ул Оренбургка «Вакыт» газетасына язып бара. Исмаил Төрекоглу әзерләп бастырган икенче китап әлеге сәфәрдән язылган хатлардан гыйбарәт, аңа Сүрия белән Филистиннең икесеннән дә унберәр, Иерусалимнан исә сигез хат, җәмгысы утыз очерк кергән. Боларда Й. Акчура борынгы цивилизация җирләре булган Сүрия һәм Филистиннең тарихына кагыла. Дөнья диннәренең барчасы да диярлек бу туфракларда туган, иудаизм, христиан һәм ислам диннәре монда үскән, агач боталары кебек тармакланып киткән, ди автор. Ул вакытларда әле Госманлы империясе территориясендә булган Сүрия һәм Филистин гарәпләре, Балкан илләренең төрек хакимлегенә каршы баш күтәреп, мөстәкыйльлек яулап алуыннан соң, сәяси хәрәкәтләрен көчәйттеләр һәм инде төрек солтанына буйсынырга теләмиләр, ди.

Бәйрүт шәһәрен гизеп йөргән вакытта Акчура чит ил (америкән, инглиз, француз, алман) христиан-миссионер мәктәпләренең гаять күплегенә игътибар итә, сүриялеләрнең акча-байлыкны бик яратуын күрә, килгән кунакларны төрлечә алдау-талау белән мавыгуларын хәтта үз тәҗрибәсендә дә сыный.

Зур тиражлы төрек газеталарының Сүриядә ник бер мөхбире булсын, дип уфтана автор, ә бит тиздән империя каршында гарәп проблемасы бөтен авырлыгы белән килеп басачак, димәк, Македония һәм Албания вакыйгалары төрекләргә бер сабак та

бирмәгән икән, дип тәнкыйть сүзләрен җиткерә. Бәйрүтнең зур газетачылары белән күрешеп, Сүриядәге реформа темасына сөйләшә.

Иерусалим манзаралары, рус христан хаҗиларының бу шәһәрдә үз-үзләрен тотышлары, изге урыннар һ.б. турында язганнарын укыганда, Акчураның җор теллелеген дә сиземләми мөмкин түгел. Мәсәлән, төрле скандалларны яратучы газета мөхәбирләрен ул микробларга охшата: кайда авыру булса, шунда тупланалар, үрчиләр, ди. Икенче бер урында исә, мин ике хайваннан гел чирканам, ди: берсе – черкиләр, икенчесе – рәһбәрләр (экскурсоводлар), дип, гарәп илләрендә тарихи урыннарны карарга килгән чит ил кешеләренә юл күрсәтүче булырга теләгән бәйләнчек «һәвәскәр гид»ларны тәнкыйть итә.

Пасха бәйрәме өчен Көдүскә килгән Йосыф Акчура, һич уйламаганда, бер мөселман бәйрәменә туры килә: «Нәби Муса бәйрәме». Бу бәйрәм бары тик шушы мохиткә генә хас, бары Иерусалим шәһәре чикләрендә үткәрелә торган дини чара булып, җомга намазыннан соң Муса пәйгамбәрнең каберен зиярәт итү белән башланып китә икән.

Ике китап булып басылып чыккан әлеге язмаларда тагын күп кенә кызыклы темалар күтәрелә, тарихи вакыйгалар сурәтләнә, болар барысы да Йосыф Акчураның шәхсиятен, кешелек дөньясын, дини, милли, сәяси карашларын тулырак аңларга ярдәм итәчәгендә шигем юк. Төрек укучысына Йосыф Акчура, Ризаэддин Фәхретдин, Муса Акъегетзадә, Габдерәшит Ибраһимов кебек татарның олуг затларын таныта, яраттыра торган хезмәтләр иҗат итүче Исмаил Төрекоглуга исә рәхмәт хисләремне җиткерәм һәм бу өлкәдә яңадан-яңа уңышлары белән безне сөендерүен телим.

Искәрмәләр

[1] Сәрвәт – капитал; азагеди – ирекле; тиҗарәт – сәүдә; химая – опека, ярдәм.

[2] Бу хезмәт, Сәлчук Уйсал тарафыннан гадиләштерелеп, 1996 елда «Аурупа мәдәниятенә бер назар» исеме белән Анкарада басылып чыккан иде.

[3] Сиҗил вәракасы – шәхес турында рәсми белешмә, русча әйткәндә, «личное дело».

[4] Çalen, Mehmet Kaan. Niyazi Berkes'e Göre Yusuf Akçura Niçin Unutuldu? // Tarih Okulu Dergisi (TOD) Journal of History School (JOHS) Aralık 2016 December 2016 Yıl 9, Sayı XXVIII, ss. 327–346.

Сибгатуллина Әлфинә Таһир кызы,
филология фәннәре докторы, профессор,
Россия Фәннәр академиясе Көнчыгышны өйрәнү институтының
әйдәп баручы фәнни хезмәткәре.
alfina2003@yandex.ru